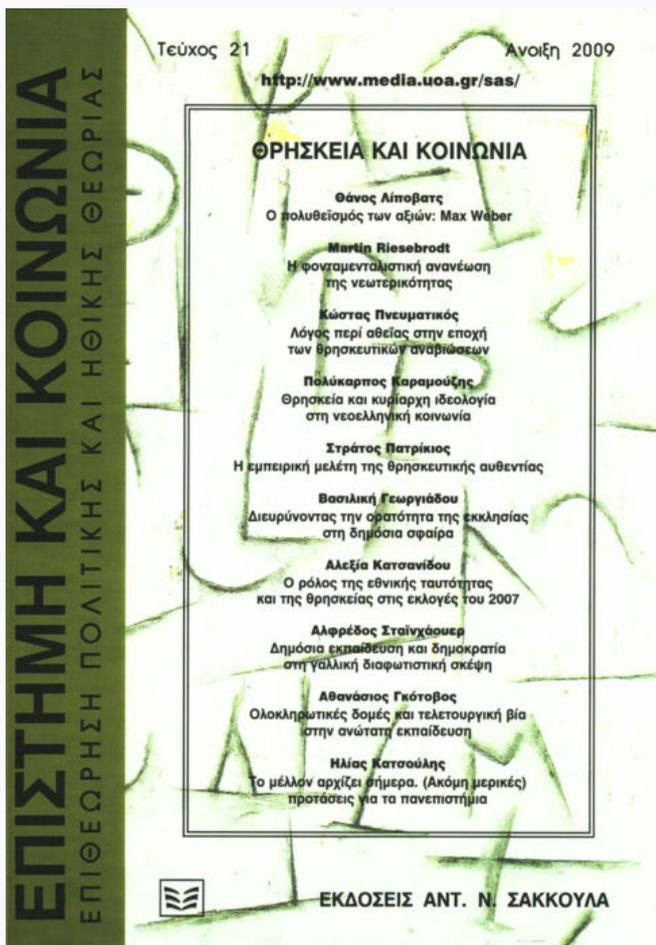

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 21 (2009)

Θρησκεία και Κοινωνία

Pippa Norris & Ronald Inglehart, Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide [Το ιερό και το εκκομισκευμένο. Θρησκεία και πολιτική στον κόσμο]

Γιώργος Μονογιούδης

doi: [10.12681/sas.467](https://doi.org/10.12681/sas.467)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μονογιούδης Γ. (2015). Pippa Norris & Ronald Inglehart, Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide [Το ιερό και το εκκομισκευμένο. Θρησκεία και πολιτική στον κόσμο]. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 21, 280–290. <https://doi.org/10.12681/sas.467>

κτό μυαλό. Ο θρησκευτικός πλουραλισμός μόνον τότε σέβεται γνήσια τη θρησκευτική ποικιλομορφία, όταν αποδέχεται ως νομιμοποιημένη τη δύναμη των βαθιών θρησκευτικών πεποιθήσεων στην προσωπική και δημόσια ζωή.

Το βιβλίο αυτό του Wuthnow είναι μια καλοζυγισμένη και βαθυστόχαστη μελέτη, που η μεγαλύτερη της αρετή συνίσταται στην πρόσκληση που απευθύνει να σκεφθούμε σχετικά με την πολιτισμική και θρησκευτική σημασία της γνήσιας θρησκευτικής ποικιλομορφίας. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για εμάς στην Ελλάδα που δεν έχουμε κατορθώσει ούτε ένα τζαμί να χτίσουμε στην Αθήνα για τις δεκάδες χιλιάδες μουσουλμάνων που ζουν εδώ.

Πέρασα Ζέρη

Pippa Norris & Ronald Inglehart, *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide* [Το ιερό και το εκκοσμικευμένο. Θρησκεία και πολιτική στον κόσμο], Cambridge University Press, 2005, 329 σελ.

Για πολλά χρόνια, μεγάλος αριθμός κοινωνικών επιστημόνων αντιμετώπιζε τη θρησκεία με δυσαρέσκεια και υπεροψία, ως ένα ξένο σώμα στην καρδιά της νεωτερικότητας. Οι ρίζες της έπρεπε να αναζητηθούν στις σκοτεινές απαρχές της ανθρωπότητας και ως εκ τούτου η θρησκεία ερχόταν σε πλήρη αντιδιαστολή με τον ορθολογισμό και το κριτικό πνεύμα της σύγχρονης εποχής.

Αυτό που οδήγησε τους ανθρώπους σε πανάρχαιες εποχές να δεχτούν την ύπαρξη ενός 'άλλου κόσμου', δεν ήταν μια ενόρμηση και ανάγκη, αλλά ένα λάθος στην ερμηνεία ορισμένων φυσικών γεγονότων, άρα μια σαστιμάρα της διάνοιας. Με αυτά τα λόγια συνόψισε ένας από τους γνωστότερους πολέμιους του χριστιανισμού, ο Friedrich Nietzsche, στο έργο του *Η Χαρούμενη Γνώση*, όχι μόνο την προσωπική του αντίληψη αλλά και το πνεύμα πολλών διανοουμένων μιας ολόκληρης εποχής.

Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της κριτικής στάσης των κοινωνικών επιστημόνων απέναντι στη θρησκεία διαδραμάτισαν αναμφισβήτητα οι απόψεις των Marx, Weber, Durkheim και Freud, οι οποίοι προσέγγισαν το φαινόμενο από την ιδιαίτερη οπτική γωνία που διακρίνει συνολικά το έργο καθενός. Ο Marx εκλάμβανε τη θρησκευτική πίστη ως ψευδή συνείδηση που αντανακλούσε τις ταξικές δομές της κοινωνίας, ενώ ο Freud την α-

ντιμετώπιζε ως αυταπάτη ή ως ατομική, συλλογική νευρώση. Ο Durkheim εστίασε την προσοχή του στην ιερότητα που αποδίδουν οι θρησκείες εν γένει σε ορισμένα αντικείμενα (τοτέμ) και τόνισε τη συμβολή που έχουν οι θρησκευτικές τελετουργίες στη δικτύωση και τη συνοχή του κοινωνικού συνόλου. Όσον αφορά τον Max Weber, εκείνος επιχείρησε μεταξύ άλλων να καταδείξει την επίδραση των σωτηριολογικών διδαγμάτων του χριστιανισμού στη διαμόρφωση του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος. Κοινή συνισταμένη των παραπάνω προσεγγίσεων υπήρξε η πεποίθηση ότι η σημασία της θρησκείας για την κοινωνία θα έφθινε με την πάροδο του χρόνου. Σε αυτή την κατεύθυνση, χαρακτηριστική είναι η περιφημη φράση του Weber περί 'απομάγευσης του κόσμου' [Entzauberung der Welt].

Ο ντετερμινισμός που διέπνεε την πεποίθηση αυτή αμφισβητείται πλέον από σημαντική μερίδα των κοινωνικών επιστημόνων που ασχολούνται με τη θεωρία της θρησκείας. Στο επίκεντρο της κριτικής τους εδράζεται το επιστημολογικό επιχείρημα ότι η θρησκεία εξεταζόταν υπό το πρίσμα ενός νεωτερικού πνεύματος που διέβλεπε στην άνοδο του ρασιοναλισμού τον θάνατο του Θεού. Στην πράξη κάτι τέτοιο δεν επαληθεύθηκε. Απεναντίας, παρά την εκτενή συζήτηση περί εκκοσμίκευσης που απασχολεί τους θεολόγους και τους κοινωνικούς επιστήμονες εδώ και πολλά χρόνια, αποτελεί κοινό μυστικό το γεγονός ότι η θρησκεία εξακολουθεί και διαδραματίζει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό έναν άξιο αναφοράς ρόλο στη σύγχρονη κοινωνία.

Προκειμένου να αντιληφθούμε τις ποικίλες νοηματοδοτήσεις της εκκοσμίκευσης, κρίνεται αναγκαίο να καταλήξουμε σε μια ελάχιστη περιγραφή της θρησκείας. Για παράδειγμα, ο Melford Spiro δίνει έμφαση στον δεσμό της με κάποια υπερφυσική οντότητα και διακρίνει μεταξύ τριών συστατικών στοιχείων: των συστημάτων πίστης, δράσης και αξιών. Με άλλα λόγια, ο ορισμός της θρησκείας δεν θα πρέπει να περιοριστεί στην πνευματική της διάσταση ή τον σωτηριολογικό και εσχατολογικό της χαρακτήρα, αλλά θα πρέπει να συμπεριλάβει και τις δραστηριότητες ή τις αξίες των ανθρώπων που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με αυτήν.

Συνεπώς, το φαινόμενο της εκκοσμίκευσης μπορεί να γίνει αντιληπτό ποικιλοτρόπως. Καταρχάς, η 'απομάγευση του κόσμου' του Weber περιγράφει μια διαδικασία κατά την οποία η σύγχρονη κοινωνία απομακρύνεται από τον μυστικισμό της θρησκείας ως αποτέλεσμα της διάδοσης του

ορθολογισμού και της γνώσης. Παρεμφερούς λογικής είναι και η αποκαλούμενη 'αποϊεροποίηση του κόσμου' [desacralization]. Επίσης, η εκκοσμίκευση προσδιορίζει την απομάκρυνση των ανθρώπων, θρησκευόμενων και μη, από το αξιακό σύστημα της εκάστοτε επικρατούσας θρησκείας, ενώ όσον αφορά στο επίπεδο της προαναφερθείσας δράσης σηματοδοτεί την απίσχναση της θρησκευτικής πρακτικής, όπως αυτή εκδηλώνεται μέσω της συρρίκνωσης του εκκλησιαζόμενου ποιμνίου. Επομένως, θα πρέπει να επισημανθεί υπό το πρίσμα των παραπάνω ότι η σταδιακή αποδυνάμωση του ρόλου της θρησκείας στη σύγχρονη εποχή δύναται να συσχετιστεί με την εκκοσμίκευση τόσο της κοινωνίας όσο και του ίδιου του ατόμου.

Ωστόσο, η θεωρία της εκκοσμίκευσης δέχεται ολόένα και συχνότερα τα πυρά των επικριτών της. Γενιές κοινωνικών επιστημόνων γαλουχήθηκαν με τη βεβαιότητα ότι, με την πάροδο του χρόνου, η θρησκεία θα απασχολούσε αποκλειστικά τους θεολόγους και τους ιστορικούς, μια πλάνη που διαψεύδεται εν τέλει καθημερινά. Απεναντίας, η τρέχουσα συγκυρία είναι πιο σύνθετη. Ενώ πράγματι παρατηρείται στις εκβιομηχανισμένες χώρες μια γενική απομάκρυνση του κόσμου από τις εκκλησίες, παρεισφρέει στην καθημερινή agenda μια σειρά διακυβευμάτων ηθικής φύσης που άπτονται της θρησκείας, όπως οι εκτρώσεις, οι εφαρμογές της βιοτεχνολογίας ή οι γάμοι των ομοφύλων. Η δημόσια αντιπαράθεση αναφορικά με αυτά τα ζητήματα διχάζει τις εκβιομηχανισμένες κοινωνίες εκατέρωθεν διαιρετικών τομών στον άξονα των αξιών [value cleavages] και κινητοποιεί τους εκπροσώπους των εκκλησιών, οι οποίοι διαβλέπουν μια ευκαιρία ανάκαμψης της θρησκείας. Μια άλλη κρίσιμη πτυχή της θρησκευτικότητας στις αναπτυγμένες χώρες αφορά τον πολλαπλασιασμό των 'νέων θρησκευτικών κινήσεων' [New Age Movements], τα οποία εκλαμβάνονται από μια μερίδα της επισημονικής κοινότητας ως έκφραση ενός 'θρησκευτικού ατομικισμού'. Με άλλα λόγια, η αποδυνάμωση της θρησκευτικής και εκκλησιαστικής δέσμευσης δεν οδήγησε κατά νομοτελικό τρόπο στη συρρίκνωση της ατομικής πνευματικότητας. Η νέα αυτή θρησκευτικότητα είναι ποικιλόμορφη και προσαρμόζεται στο προφίλ κάθε ανθρώπου. Τέλος, η αναβίωση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού σε διάφορες περιοχές του πλανήτη έδωσε με πολιτισμικούς όρους μια νέα ώθηση στη συζήτηση περί επιστροφής της θρησκείας στην ύστερη νεωτερικότητα.

Τη θέση της θρησκείας στον σύγχρονο κόσμο και τη συνάρτησή της με την πολιτική σφαίρα πραγματεύεται ο τόμος των Pippa Norris και Ronald Inglehart με τίτλο *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*. Παρά το γεγονός ότι δεν παραβλέπονται η φιλοσοφική και θεολογική διάσταση της θεματικής, πρόκειται για μια κατεξοχήν κοινωνική μελέτη με έντονο εμπειρικό χαρακτήρα. Πιο συγκεκριμένα, οι δύο επιφανείς κοινωνικοί επιστήμονες επιχειρούν να καταδείξουν τη συνάρτηση μεταξύ θρησκείας και πολιτικής στον σύγχρονο κόσμο μέσω της αξιοποίησης με εμπειρικές μεθόδους ενός ανεξάντλητου υλικού που προέρχεται από τις βάσεις δεδομένων της Παγκόσμιας και της Ευρωπαϊκής Έρευνας Αξιών [World and European Values Survey].

Η λογική που διαπνέει τη δομή της μελέτης είναι απλή. Αποτελείται από τρία μέρη, τα οποία διαχωρίζονται σε επιμέρους κεφάλαια. Το πρώτο μέρος ταυτίζεται με το θεωρητικό υπόβαθρο της μελέτης. Αρχικά, γίνεται μια εκτενής παρουσίαση της επιστημονικής συζήτησης περί εκκοσμίκευσης και στη συνέχεια σκιαγραφείται το θεωρητικό μοντέλο στο οποίο βασίστηκε η έρευνα των συγγραφέων. Το επόμενο κεφάλαιο είναι μεθοδολογικής φύσης και πραγματεύεται το κρίσιμο ζήτημα της μέτρησης του φαινομένου. Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με μια σύνοψη του ερευνητικού ερωτήματος, εφαρμοσμένου σε παγκόσμια κλίμακα. Από μεθοδολογικής άποψης, το κεφάλαιο αυτό είναι ζωτικής σημασίας για την εγκυρότητα των τελικών αποτελεσμάτων, καθώς αποσκοπεί στη συγκρισιμότητά τους μέσω της άμβλυνσης των διαφορών που διακρίνουν τα αξιακά συστήματα και τις πρακτικές των θρησκειών μεταξύ τους.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης αποτελείται από τρία case studies, στα οποία επιχειρείται να καταδειχθεί η συνάρτηση θρησκείας και πολιτικής. Η πρώτη περίπτωση είναι εκείνη των ΗΠΑ και της Δυτικής Ευρώπης, δηλαδή της ιστορικής κοιτίδας του φαινομένου της εκκοσμίκευσης. Στη συνέχεια, η μελέτη εστιάζει την προσοχή της στη μετα-σοσιαλιστική Ευρώπη και εξετάζει κατά πόσον έλαβε χώρα εκεί μια ουσιαστική αναβίωση του θρησκευτικού αισθήματος μετά τις καθεστωτικές αλλαγές των αρχών της δεκαετίας του 1990. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το επόμενο κεφάλαιο που αφορά στις αντιλήψεις περί θρησκείας και πολιτικής στις μουσουλμανικές χώρες. Η μελέτη των Norris και Inglehart ολοκληρώνεται με την εξέταση της επίδρασης της εκκοσμίκευσης στα αξιακά συστήματα, τις θρησκευτικές

οργανώσεις και το κοινωνικό κεφάλαιο, όπως επίσης στα θρησκευτικά κόμματα και την αντίστοιχη εκλογική συμπεριφορά.

Οι συγγραφείς εισάγουν τον αναγνώστη στην προβληματική της θεματικής μέσω της σκιαγράφησης των αδυναμιών που χαρακτηρίζουν το παραδοσιακό θεωρητικό μοντέλο της εκκοσμίκευσης. Η κριτική τους εστιάζεται κατά κύριο λόγο στον νετεερμινισμό και τον ευρωπαϊοκεντρισμό. Με άλλα λόγια, η βεβαιότητα ότι ο ρόλος της θρησκείας θα παράκμαζε με την πάροδο του χρόνου πήγαζε από την παρατήρηση των διαδικασιών του εκσυγχρονισμού (εκβιομηχάνιση, αστικοποίηση, επέκταση της εκπαίδευσης) που χαρακτήριζε τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Δεδομένης της συνθετότητας του σύγχρονου κόσμου ως προς τις διαφορετικές αντιλήψεις και εφαρμογές του εκσυγχρονισμού, καθίσταται αμέσως σαφές ότι το παραδοσιακό θεωρητικό μοντέλο της εκκοσμίκευσης έχει εξαντλήσει ιστορικά τις ερμηνευτικές του αρετές.

Η θεωρητική προσέγγιση των συγγραφέων βασίζεται σε δύο αξιώματα. Στον πυρήνα του πρώτου εδράζεται η έννοια της υπαρξιακής ασφάλειας [existential security] που απορρέει από την ανθρώπινη ανάπτυξη, την οικονομική ισότητα, την εκπαίδευση, την υγειονομική περιθάλψη και την κοινωνική πρόνοια. Με τη βοήθεια εμπειρικών μεθόδων αποδεικνύεται ότι η ενίσχυση ή η αποδυνάμωση του ρόλου της θρησκείας σε μια κοινωνία συναρτάται άμεσα με την ένταση του βιώματος της ασφάλειας. Το δεύτερο αξίωμα ερμηνεύει τις διαφορετικές αντιλήψεις των λαών περί θρησκείας ως αποτέλεσμα των παραδοσιακών αξιακών συστημάτων που τους κληροδοτούν οι παλαιότερες γενιές. Οι Norris και Inglehart επισημαίνουν ότι αδόμη και οι πλέον εκκοσμιευμένοι λαοί, όπως για παράδειγμα εκείνοι της Σκανδιναβίας, διαπνέονται από τις παραδοσιακές προτεσταντικές αντιλήψεις που αναπαράγουν το εκπαιδευτικό σύστημα, τα ΜΜΕ κ.ο.κ.

Υπό το πρίσμα των δύο αξιωμάτων, οι συγγραφείς του τόμου καταλήγουν στη διατύπωση του επιχειρήματος ότι η διάβρωση των θρησκευτικών αξιών και πρακτικών προκύπτει από αλλαγές που αφορούν την υπαρξιακή ασφάλεια σε βάθος χρόνου, μια διαδικασία που συνδέεται άμεσα με την ανθρώπινη ανάπτυξη [human development], την οικονομική και κοινωνική ισότητα, την πολιτιστική κληρονομιά και τις θρησκευτικές παραδόσεις κάθε κοινωνίας. Επομένως, η θρησκεία περιθωριοποιείται σε γενικές γραμμές στα αναπτυγμένα κράτη ενώ, αντιστρόφως, η αναβίωση του θρησκευτικού

φρονήματος βρίσκει πρόσφορο έδαφος σε χώρες που μαστίζονται από συγκρούσεις και αντιμετωπίζουν σοβαρές κοινωνικοοικονομικές προκλήσεις.

Τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας επαληθεύουν την κεντρική υπόθεση εργασίας που προκύπτει από την προαναφερθείσα θεωρητική προσέγγιση. Όσο μετακινούμαστε από την αγροτική στην εκβιομηχανισμένη κοινωνία, παρατηρείται φθορά της θρησκευτικής πίστης και των εκφράσεων πνευματικότητας και περιορισμός των θρησκευτικών πρακτικών. Ωστόσο, οι καθαρά οικονομικές μεταβλητές, όπως το ΑΕΠ ή το κατά κεφαλήν εισόδημα, που συναρτώνται με το αίσθημα της οικονομικής ασφάλειας, δεν επαρκούν για την εξήγηση της συνάρτησης. Παράγοντες, όπως η απουσία κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, ο υψηλός βαθμός αστικοποίησης ή η πρόσβαση σε βασικά κοινωνικά αγαθά όπως οι υπηρεσίες υγείας, διαδραματίζουν, σύμφωνα με τη στατιστική ανάλυση των διαθέσιμων δεδομένων, καταλυτικό ρόλο στην αποδυνάμωση της θρησκείας στην ύστερη νεωτερικότητα.

Εντούτοις, εμφανίζονται συχνά στις κοινωνικές επιστήμες εξαιρέσεις που θέτουν σε αμφισβήτηση τον γενικό κανόνα. Στην περίπτωση της θεωρίας της εκκοσμίκευσης, οι ΗΠΑ βρίσκονται στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος για πολλές δεκαετίες, καθώς οι πολίτες τους διακρίνονται σύμφωνα με έρευνες για την ισχυρή θρησκευτική τους πίστη και την ενεργό συμμετοχή τους σε εκκλησιαστικές δραστηριότητες εν αντιθέσει με τους πολίτες των εκβιομηχανισμένων χωρών της Δυτικής Ευρώπης που εκκοσμικεύονται ολοένα και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου. Πράγματι ως προς τη συχνότητα προσευχής και συμμετοχής σε θρησκευτικές δραστηριότητες, οι Ηνωμένες Πολιτείες καταλαμβάνουν μία από τις υψηλότερες θέσεις της κατάταξης μαζί με την Ιταλία και την Ιρλανδία. Στον αντίποδα βρίσκονται η Γαλλία, η Δανία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει όχι μόνο η ένταση της θρησκευτικής πίστης στις ΗΠΑ, αλλά και η σταθερότητά της σε βάθος χρόνου. Εφαρμόζοντας το θεωρητικό τους μοντέλο στην αμερικανική περίπτωση, οι Norris και Inglehart ισχυρίζονται ότι η ανασφάλεια των Αμερικανών που απορρέει από την ανεπαρκή ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, τις ευέλικτες συνθήκες πρόσληψης και απόλυσης που χαρακτηρίζουν την αγορά εργασίας και τις παντός είδους κοινωνικοοικονομικές ανισότητες, εξηγεί τη διεύδυση της θρησκείας στην αμερικανική καθημερινότητα. Αντιθέτως, τα κράτη πρόνοιας που εξακο-

λουθούν να υφίστανται στη Δυτική Ευρώπη, παρέχουν στους πολίτες μια ελάχιστη ασπίδα προστασίας από το άγχος της σύγχρονης εποχής. Δεδομένου πάντως του κινδύνου που ελλοχεύει πίσω από κάθε γενίκευση, αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφερθεί η άποψη της Himmelfarb, σύμφωνα με την οποία 'η αμερικανική κοινωνία χωρίζεται σε ένα τμήμα θρησκευόμενο, πουριτανικό, οικογενειοκεντρικό, πατριωτικό και κομφορμιστικό και σε ένα άλλο εκκοσμικευμένο, ανεκτικό, ηδονιστικό και πολυπολιτισμικό. Οι δύο κουλτούρες συνυπάρχουν και ανέχονται η μία την άλλη, αλλά ως έναν βαθμό κατοικούν σε διαφορετικούς κόσμους'.

Διαφορετική είναι η περίπτωση των χωρών της μετα-σοσιαλιστικής Ευρώπης. Οι πρώτες έρευνες που διεξήχθησαν εκεί κατά τη δεκαετία του 1990, έκαναν λόγο για αναβίωση της θρησκείας η οποία, από ορισμένους μελετητές, ερμηνευόταν ως το αποτέλεσμα της θρησκευτικής ελευθερίας και του πλουραλισμού που καθιερώθηκαν αμέσως μετά την πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων. Αντιθέτως, η έρευνα των Norris και Inglehart καταλήγει στη διαπίστωση ότι η πίστη παρουσιάζεται ασθενέστερη στις χώρες εκείνες που χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερο πλουραλισμό και ανοχή ως προς τα θρησκευτικά ζητήματα, όπως για παράδειγμα στην Τσεχία. Δεδομένου του γεγονότος ότι η ανοχή που σχετίζεται με τα πολιτικά δικαιώματα και τις ατομικές ελευθερίες εντοπίζεται κατεξοχήν σε χώρες με ώριμα δημοκρατικά πολιτεύματα και εύρωστες οικονομίες, φαίνεται να επαληθεύεται το επιχειρήμα των συγγραφέων ότι το φαινόμενο της εκκοσμίκευσης συναρτάται άμεσα με το αίσθημα της υπαρξιακής ασφάλειας.

Ελλείπει διαθέσιμων στοιχείων σχετικών με τη θρησκευτικότητα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έρευνα που αφορά στις αντιλήψεις του μουσουλμανικού κόσμου ως προς το δημοκρατικό πολίτευμα, την πολιτική ηγεσία και μια σειρά κοινωνικών ζητημάτων, όπως την ισότητα των φύλων, την ομοφυλοφιλία ή τις εκτρώσεις. Προς απογοήτευση των υποστηρικτών της 'σύγκρουσης των πολιτισμών' προκύπτει από την εμπειρική ανάλυση των διαθέσιμων δεδομένων ότι, ως προς τη δημοκρατική λειτουργία, τη στήριξη των δημοκρατικών ιδεωδών και την απόρριψη μιας αυταρχικής ηγεσίας παρατηρείται μικρή διάσταση απόψεων ανάμεσα στον μουσουλμανικό κόσμο και τις εκβιομηχανισμένες χώρες. Αντιθέτως, αξιοσημείωτο είναι το χάσμα με τα πρώην σοσιαλιστικά κράτη που επιδεικνύουν μικρή ανοχή στο δημοκρατικό πολίτευμα.

Ωστόσο, η εμπειρική έρευνα διαπιστώνει την ύπαρξη μιας ουσιαστικής πολιτισμικής διακριτικής τομής ανάμεσα στον μουσουλμανικό κόσμο και τις εκβιομηχανισμένες κοινωνίες της Δύσης με αιχμή μια σειρά κοινωνικών ζητημάτων που άπτονται της ισότητας των φύλων και της σεξουαλικής απελευθέρωσης. Με άλλα λόγια, τα χαμηλά ποσοστά αποδοχής των γάμων ομοφύλων, των εκτρώσεων και των διαζυγίων στον μουσουλμανικό κόσμο βρίσκονται στον αντίποδα των στοιχείων που αφορούν τα εκβιομηχανισμένα κράτη. Εκτός αυτού, υπάρχουν ενδείξεις διεύρυνσης του χάσματος με την πάροδο του χρόνου, καθώς οι νέες γενιές της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης τείνουν να γίνονται πιο φιλελεύθερες και ανεκτικές, ενώ εκείνες του μουσουλμανικού κόσμου παραμένουν εξόχως παραδοσιακές.

Στο τρίτο μέρος της μελέτης των Norris και Inglehart επιχειρείται να καταδειχθεί η επίδραση της εκκοσμίκευσης στο σύγχρονο αξιακό σύστημα, στις θρησκευτικές οργανώσεις και τα κόμματα. Σημείο εκκίνησης της ανάλυσης αποτελεί η εξέταση της εγκυρότητας της περίφημης θέσης του Weber ότι ο καπιταλισμός αναδείχθηκε σε εκείνες τις χώρες της Δύσης που χαρακτηρίζονταν από ένα ιδιαίτερο προτεσταντικό ήθος. Με αυτόν τον σκοπό, διεξήχθη έρευνα ανάμεσα στα διάφορα χριστιανικά δόγματα και τις παγκόσμιες θρησκείες στη βάση των κινήτρων αλλά και των αντιλήψεων που έχουν οι ερωτώμενοι απέναντι στην εργασία και το εργασιακό ήθος. Τα αποτελέσματα, σύμφωνα με μια πρώτη ανάγνωση, έρχονται σε πλήρη αντιδιαστολή με τη βεμπεριανή θέση. Πιο συγκεκριμένα, οι προτεστάντες κατατάσσονται στην τελευταία θέση εκείνων που εκλαμβάνουν την εργασία ως καθήκον, ενώ το ίδιο ισχύει για τα προσωπικά και υλικά κίνητρα. Στον αντίποδα βρίσκονται με θεαματική διαφορά οι μουσουλμάνοι. Παρεμφερής είναι η εικόνα αναφορικά με το εργασιακό ήθος, καθώς δεν φαίνεται να επιδοκμάζουν οι προτεστάντες κατ' εξαίρεση την ιδιωτική πρωτοβουλία, τον ανταγωνισμό ή την ιδιοκτησία σε σχέση με τα άλλα χριστιανικά δόγματα ή τις θρησκείες. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι εμφανίζονται περισσότερο επιρρεπείς προς τις πρακτικές δωροδοκίας ή τη φοροδιαφυγή, ιδιαίτερα σε σχέση με τους μουσουλμάνους και τους πιστούς των ασιατικών θρησκειών.

Παρά την έρευνα, οι συγγραφείς εξηγούν ότι η βεμπεριανή θέση περί συνάρτησης του καπιταλιστικού πνεύματος με το προτεσταντικό ήθος δεν

τίθεται σε αμφισβήτηση, καθώς αφορά μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή σε μια ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία. Εκτός αυτού, ο Inglehart ερμηνεύει τα αποτελέσματα της έρευνας με όρους αξιών, αφού το προτεσταντικό ήθος που περιγράφει ο Weber, συνδέεται ως έναν βαθμό με τις υλιστικές αξίες. Με λίγα λόγια, η θέση του είναι ότι όταν η ανάπτυξη του καπιταλισμού ικανοποίησε τις υλιστικές ανάγκες των κατοίκων της Δύσης και τους προσέφερε μια σχετική οικονομική ασφάλεια, στη συνέχεια τους έστρεψε προς τις αποκαλούμενες μεταυλιστικές αξίες.

Όσον αφορά στην επίδραση της εκκοσμίκευσης στις θρησκευτικές οργανώσεις, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ή να απορρίπτουν με σχετική ασφάλεια την αιτιότητα μεταξύ τους. Αντ' αυτού, από την εμπειρική ανάλυση των διαθέσιμων δεδομένων διαπιστώνεται ότι η συμμετοχή σε θρησκευτικές οργανώσεις συναρτάται άμεσα με συγκριμένες κοινωνικές αντιλήψεις και πολιτική συμπεριφορά. Πράγματι, έχει καταδειχθεί στο πλαίσιο πολλών ερευνών ότι στις περισσότερες χώρες η πλειοψηφία των πιστών ψηφίζει δεξιά κόμματα. Αντίστοιχα, οι Norris και Inglehart ισχυρίζονται ότι, με την εξαίρεση των αγροτικών κοινωνιών, η Δεξιά ενισχύεται όσο αυξάνει ο βαθμός θρησκευτικότητας μιας κοινωνίας. Σε γενικές γραμμές, αποδεικνύεται ότι η θρησκεία αποτελεί έναν πιο ασφαλές παράγοντα πρόβλεψης της εκλογικής συμπεριφοράς ενός πολίτη απ' ό,τι ορισμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι η συνάρτηση αυτή αποδυναμώθηκε στις περισσότερες εκβιομηχανισμένες χώρες με την πάροδο του χρόνου. Εξαιρέση αποτελούν οι ΗΠΑ. Τέλος, παρατηρείται μια γενική συρρίκνωση της εκλογικής ισχύος των θρησκευτικών κομμάτων στην Ευρώπη την τελευταία πενήκονταετία με ιδιαίτερη έμφαση στις καθολικές χώρες. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα την άμβλυνση του χάσματος με τις αντίστοιχες προτεσταντικές τα θρησκευτικά κόμματα των οποίων περιοριζόνταν εξαιρετικά σε χαμηλότερα εκλογικά ποσοστά.

Συμπερασματικά, οι συγγραφείς του τόμου καταλήγουν στη διαπίστωση ότι στη σύνθετη ιστορική συγκυρία που διανύουμε, παρατηρούνται ταυτόχρονα δύο αντίθετες τάσεις: ο αναπτυσσόμενος κόσμος εκκοσμικεύεται διαρκώς, ενώ ο αναπτυσσόμενος ισχυροποιεί τους δεσμούς του με τη θρησκεία. Εντούτοις, εκτιμάται ότι ο κόσμος συνολικά θρησκευτικοποιείται παρά

εκκοσμικεύεται, αν λάβουμε υπόψη τις αντίθετες δημογραφικές τάσεις μεταξύ των αναπτυγμένων και των αναπτυσσόμενων χωρών.

Η μελέτη των Norris και Inglehart πραγματεύεται ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα και προσφέρει στην επιστημονική κοινότητα μια νέα οπτική στο φαινόμενο της εκκοσμίκευσης μέσω του θεωρητικού μοντέλου που βασίζεται στο αξίωμα της υπαρξιακής ασφάλειας. Διαφέρει ποιοτικά σε σχέση με το παλιό επιχείρημα του εκσυγχρονισμού, καθώς εισάγει μια ψυχολογική διάσταση που συναρτάται με συνθετότερες πτυχές του εκσυγχρονισμού, όπως η αστικοποίηση ή η επέκταση της εκπαίδευσης. Παρόλο που θα πρέπει να ασκηθεί κριτική στους συγγραφείς για την άνιση έμφαση και ανάλυση των δύο αξιωμάτων που συγκροτούν το θεωρητικό μοντέλο τους, καθώς το πολιτισμικό αξίωμα επεξηγείται ανεπαρκώς και λειτουργεί κυρίως ως μια μεταβλητή σχετικοποίησης των διαφορών της θρησκευτικότητας μεταξύ των υπό εξέταση χωρών, το γενικό συμπέρασμα της ταυτόχρονης εκκοσμίκευσης και θρησκευτικοποίησης του σύγχρονου κόσμου αποτελεί μια ιδιαίτερα αξιολογική θέση που ερμηνεύει μια σειρά φαινομένων, όπως τα νέα διακυβεύματα στον άξονα των αξιών, τον θρησκευτικό φονταμενταλισμό και την επικάλυψη της δογματικής διαιρετικής τομής στην εκλογική κοινωνιολογία από την αντίστοιχη θρησκευτική. Σε κάθε περίπτωση, θεολογικοί, ψυχολογικοί ή ακόμα και πολιτικοί λόγοι οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αντικατάσταση της θρησκείας από το φαινόμενο της εκκοσμίκευσης είναι απίθανο να συμβεί.

Γιώργος Μονογιούδης

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Eun-Jeung, L. (2000). 'Die inneren Antriebe. Der Konfuzianismus und andere Hochkulturen als Entwicklungsmotor oder Entwicklungshemmnis? Wider den Kulturalismus', σε Ul. Menzel (επιμ.), *Vom Ewigen Frieden und vom Wohlstand der Nationen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Himmelfarb, G. (1999). *One Nation: Two Cultures*. New York: Random House.
- Λίποβατς, Θ., Δεμερτζής, Ν., Γεωργιάδου, Β. (επιμ.) (2002): *Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Κριτική.
- Νίτσε, Φ. (1996). *Η χαρούμενη γνώση*, Αθήνα: Εξάντας.
- Spiro, M. (1966). 'Religion: Problems of Definition and Explanation', σε M. Banton, *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, London: Tavistock.

Weber, M. (1984): *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα: Gutenberg.

Moataz Abdel Fattah, *Democratic Values in the Muslim World [Δημοκρατικές αξίες στον μουσουλμανικό κόσμο]*, The American University in Cairo Press, Cairo, 2006, 209 σελ.

Η 11η Σεπτεμβρίου, οι πολεμικές συγκρούσεις και οι νέες επιθέσεις που ακολούθησαν έκτοτε έθεσαν τη συζήτηση περί συμβατότητας ή μη Ισλάμ και δημοκρατίας στο επίκεντρο των συζητήσεων πολιτικών επιστημόνων, αναλυτών και ελίτ. Αναπόφευκτα, η συγκεκριμένη συζήτηση περιστρέφεται γύρω από τον γνωστό νοηματικό άξονα της 'σύγκρουσης των πολιτισμών' (S. Huntington), ο οποίος τοποθετεί το Ισλάμ στη σφαίρα της απόλυτης ετερότητας σε σχέση με τη Δύση, άρα και σε σχέση με μία από τις βασικές συνιστώσες της τελευταίας, τη δημοκρατία. Το επιχείρημα συμπληρώνεται από την αναμφισβήτητη εμπειρική παρατήρηση ότι σήμερα καμία χώρα όπου κυριαρχεί το μουσουλμανικό στοιχείο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ολοκληρωμένη δημοκρατία, ενώ το 55% των χωρών του κόσμου με αυταρχικά καθεστώτα είναι μουσουλμανικές, ποσοστό που το 1975 βρισκόταν στο 25%. Με βάση τα παραπάνω, είναι σήμερα εφικτό να αμφισβητήσει κανείς την πολλαπλώς καταγραφόμενη ασυμβατότητα μεταξύ Ισλάμ και δημοκρατίας;

Είναι, απαντά το βιβλίο του Moataz Abdel Fattah, αναπληρωτή καθηγητή πολιτικής επιστήμης στο πανεπιστήμιο του Καίρου και το Central Michigan University. Βασισμένος σε μια ευρεία έρευνα, ο συγγραφέας επιχειρεί να απαντήσει με νηφαλιότητα στα βασικά ερωτήματα που αφορούν στη σχέση Ισλάμ και δημοκρατίας, καθώς και να υποβάλει τις μέχρι τώρα κυρίαρχες απαντήσεις σε σοβαρούς ελέγχους αντοχής. Το πράττει δε αυτό επικεντρωνόμενος στο επιμέρους και στις ιδιαιτερότητες που αναδεικνύουν τη συνθετότητα του θέματος.

Γιατί λοιπόν οι μουσουλμανικές χώρες δεν έχουν δημοκρατία; Γιατί οι μουσουλμάνοι δεν απαιτούν δημοκρατία ενάντια στα αυταρχικά καθεστώτα τους; Ή μήπως απαιτούν; Μήπως οι αξίες και οι κοινωνικές συμπεριφορές των μουσουλμάνων όντως εμποδίζουν ή επιβραδύνουν τις όποιες προθέσεις, προσπάθειες ή διαδικασίες εκδημοκρατισμού; Αν ναι, γιατί; Και αν